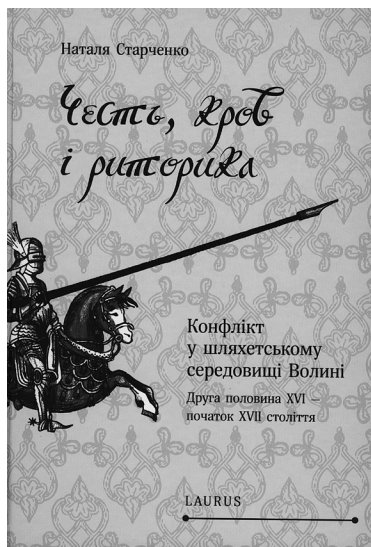

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

СТАРЧЕНКО Н.

ЧЕСТЬ, КРОВ І РИТОРИКА: КОНФЛІКТ У ШЛЯХЕТЬСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ ВОЛИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI – ПОЧАТОК XVII СТОЛІТТЯ). – К.: LAURUS, 2014. – 510 с.

Вихід у світ навесні 2014 р. монографії Наталі Старченко – помітне явище в українській історичній науці. Презентована книжка стала результатом понад 20-літнього вивчення шляхетського соціуму Волині, а наукове коріння її авторки, знаної дослідниці ранньомодерної доби, співредактора альманаху соціальної історії «Соціум», сягає історичної школи проф. Н.Яковенко.

Пропонована праця складається зі вступу (с.7–13), дванадцяти розділів (детальніше про їх зміст див. нижче), висновків (с.461–464), списку використаних джерел та літератури (с.465–480), іменного (с.481–499) та географічного (с.500–501) покажчиків, переліку ілюстрацій (с.502–504) та розлого англomовного резюме (с.505–509).

Почну можливо з нетипового для цієї частини рецензії відзначення зовнішнього вигляду монографії. Київське видавництво «Laurus» зробило естетичну книжку, її приємно тримати в руках, а процес читання доволі складного тексту, розбавленого численними ілюстраціями, старанно підібраними авторкою, стає набагато комфортнішим. Мимоволі складається враження, що з цих ілюстрацій виринають герої судових та позасудових суперечок волинської шляхти розглядуваного періоду та немовби розмовляють із читачем.

Повертаючись до завдань рецензії зазначу, що пропонована авторкою тема – абсолютно нова для української історичної науки, яка займається ранньомодерним періодом. Традиційний поділ у цій частині історії України передбачає розмежування істориків на два табори. Цей поділ ґрунтується на тематиці наукових студій, котрі або торкаються козацької проблематики, або не торкаються.

Спроба надати чітку тематичну прив'язку дослідженню Н.Старченко провокує побудову доволі складної логічної конструкції. Адже, на перший погляд, це історії конфліктів у шляхетському середовищі Волині другої половини

XVI – початку XVII ст., про що говорять і назви розділів: «Конфліктне повсякдення: зони конфлікту» (розд.4), «Оголошення про помсту» (розд.5), «Поединки як соціальний феномен» (розд.6), «“З живого мертвого учинили”: обставини та сприйняття вбивств» (розд.7), «Наїзди та грабежі» (розд.8). З іншого боку, деякі розділи («Річ посполита воєводства Волинського», розд.2; «Милість пана та вірність слуги», розд.3; «Приятельське єднання», розд.10; певною мірою розд.6) можна сміливо віднести до соціальної історії. Нарешті розлогий розд.9 «Плач на душу судейскую, што вас так судили» та назви його підрозділів є блискучим прикладом історії права¹. А два останніх розділи: «Убивство князів Четвертинських: судовий процес і замирення» (розд.11) і «Тобі самому и потомком твоим буду ся мстити» (розд.12) про судову справу щодо успадкування нерухомості у Володимирському старостві (йдеться про місто та замок Свинюхи з присілками) – гарний приклад казуальної (причинкової) презентації певного конфлікту через матеріали судової справи або роботу історика з джерелами під мікроскопом.

Отже, підсумовуючи ці спостереження: перед нами новий для української історичної науки тип дослідження не тільки за тематикою, а, що цікавіше, і за намаганням написати антропологічну візію життя окремої регіональної спільноти (у цьому випадку волинської шляхти) у спробі віднайти своєрідну рівновагу – між миром та честю.

Перед тим, як розпочати огляд розділів книжки, слід зупинитися на вступі. Загалом у вітчизняній історіографії сам жанр вступу дуже недооцінений з огляду як на брак традиції, так і слідування певним формальним вимогам написання монографій, де невеличкий за обсягом вступ виконує суто бюрократичну функцію. На мою думку, вступ до монографії – чи не найважливіша частина будь-якої студії, де автор має висловити свою концепцію, показати свій шлях до цієї теми, продемонструвати місце своїх досліджень в історіографічному контексті та, як годиться, подякувати всім, хто сприяв появі книжки. Вступ Н.Старченко якраз і демонструє нам кращі приклади світової історіографії. Авторка в перших рядках пояснює свій шлях дослідника через «блукання» нетрями джерел, де фрагментарні згадки про людей та їхні вчинки призвели до появи цього дослідження.

Перший розділ – «Про честь, кров і риторику: Попередні зауваги» – присвячено введенню/зануренню читача у світ не так волинської шляхти, як насамперед розстановці певної системи координат про епоху. В якому часі живуть герої? Якими є їхні життєві імперативи? Хто вони? Ця частина монографії – своєрідне авторське кредо, котре дозволяє продемонструвати розуміння конфлікту як певного інструменту, що або застосовується, або не застосовується (але в такому випадку він демонстративно презентується) у житті ранньомодерного суспільства. І тут доброю ознакою ґрунтовності праці стало

¹ Тут слід зауважити, що переважна більшість наукової літератури історико-правового напрямку, яка в останні 10–15 років з'являється в Україні, на жаль, не є такою за змістом. Деякі автори мають доволі хибні та приблизні уявлення про правові норми пізньосередньовічного й ранньомодерного соціуму, подеколи не орієнтуючись в історичних реаліях епохи, яку намагаються студіювати. Приклад такої некомпетентності див.: *Бойко І.Й.* Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 pp.). – Л., 2009. – 628 с.

намагання показати ці процеси та явища не тільки в порівнянні з сусідніми територіями (чого варто було б зробити більше), такими, як Руське, Белзьке та Люблінське воеводства, а й значно віддаленішими краями Європи – німецькими землями, Французьким та Англійським королівствами. Загалом упродовж усього дослідження Н.Старченко намагається вбудувати у свій наратив доступні їй факти з інших територій, показуючи типовість певних життєвих ситуацій на Волині з тим, що відбувалося в решті земель Речі Посполитої та ранньомодерних державах Європи.

Серед питань, які порушено в першому розділі, слід виділити такі, що актуальні для всієї монографії, насамперед це проблема актових джерел. Дослідниця апелює до неї постійно, нагадуючи, що істориків не дано знати більше, ніж дозволяють наявні у його розпорядженні джерела, а також акцентуючи: ті матеріали, котрі збереглися до нашого часу, є такими, що викривлюють наші уявлення про тогочасне суспільство. Актівий матеріал волинських гродських і земських судів – один із найбільших масивів історичних джерел для української ранньомодерної історії. За кількістю, якістю збереження та історією вивчення² він поступається лише джерелам з історії Руського воеводства. Оригінальність та певною мірою доступність (мається на увазі мова актів) роблять його унікальним. Щоправда за цією на позір доступністю криються складні для інтерпретації справи, які вимагають від дослідника високою майстерності для їх проявлення в історичних дослідженнях. Цією майстерністю Н.Старченко володіє сповна.

Працюючи з такого типу джерелами історик бачить лише одну, або у кращому випадку кілька частинок/сценаріїв буття ранньомодерної регіональної спільноти на українських землях. І цей сценарій конфліктний. У ньому практично немає місця мирній версії життя. Хоча про «мир посполитий» та його порушення йдеться чи не в кожній справі на сторінках волинських актових книг. Тут слід зазначити про ще одну пастку актових джерел, пов'язану з мовою. Цей аспект має щонайменше дві складових: по-перше – ці матеріали написано руською мовою, про що шляхта постійно дбала, апелюючи до положень інкорпораційного привілею 1569 р. для Волинського воеводства; по-друге – спосіб нарації, котрий провокує дослідника сприймати пряму мову джерел як достовірне свідчення епохи, що йому можна та треба довіряти. Почасти така довіра призводить до того, що дослідник некритично сприймає джерельну інформацію, потрапляючи у джерельну пастку, з якої важко вирватися. Це стосується таких аксіоматичних історіографічних штампів, як шляхетська сваволя, постійні наїзди шляхтичів на маєтки сусідів та ворогів, бійки тощо. Як показує Н.Старченко, при прискіпливому вивченні джерел чорно-білий світ волинської шляхти не такий аж надто простий до прочитання та інтерпретації (про що йтиметься нижче). Утім, авторка й не соромиться визнати той факт, що часом джерела заводять дослідника у глухий кут.

Другий розділ – «Річ посполита воеводства Волинського» – уводить нас на територію, де власне й живуть головні герої цієї монографії: Волинське

² Див.: Володимирський гродський суд: Подокументні описи актових книг. – Вип.1: Справи 1–5: 1565–1570 / Опр. Г.Сергійчук. – К., 2002. – С.5. А також публікації документів в «Архиве Юго-Западной России».

воеводство, утворене в результаті земської реформи 1564–1566 рр. у складі Великого князівства Литовського, а 1569 р. інкорпорованого до Корони Польської зі збереженням чинності тут II Литовського статуту. Розділ складається з трьох параграфів (шляхетська судова система, шляхетська корпорація, культурні пріоритети), присвячених власне моделюванню волинської шляхти як регіональної корпорації. Тут важливе місце займає виклад матеріалу про шляхетську корпорацію та її культурні пріоритети. Ще в першому розділі авторка зазначила кілька важливих аспектів, які дозволяють краще зрозуміти цю соціальну групу – честь, символічний капітал, покора. У цьому ж розділі добре представлено саму корпорацію, котра існували не тільки завдяки кровним та патронально-клієнтарним зв'язкам, але й також приятельським і сусідським стосункам, що дуже часто ставали вирішальними при розв'язанні конфліктів (ідеться насамперед про приятельську допомогу в позасудовому вирішенні суперечок).

Головні культурні пріоритети – публічність, дар–віддар, шляхетська честь – стали для волинської шляхти основними імперативами в її повсякденні та ймовірно, як припускає авторка, створили систему стосунків у середині самої корпорації, де кожен представник чітко знав власне місце під сонцем. Але ця, на перший погляд позірна, структурованість та ієрархічність не була сталою. Часом ситуативні союзи начебто непримиренних ворогів виступали чи не єдиним шляхом, аби залагодити конфліктну ситуацію.

Третій розділ – «Милість пана та вірність слуги» – може слугувати за модель при репрезентації патронально-клієнтарних стосунків у ранньомодерний час для частини українських земель (тут маються на увазі Волинь, Київщина, Брацлавщина)³. У цьому розділі детально описано стосунки в діаді пан–слуга, де, на перший погляд, більше обов'язків лежало на слuzі (бути відданим, вірним, чесним тощо). Але якщо уважніше придивитися до проявів цих стосунків або співіснування у джерелах, то ми побачимо радше вигідну співпрацю обох осіб, що більше нагадує партнерство, хоч і не рівне за суспільною ієрархією. Добрий пан (або патрон) мав дбати про свого слугу, уособлення пана, і його дії прямим чином відбивалися на такій тонкій та важливій матерії, як добра слава й честь. За влучним зауваженням Н.Старченко, підтримкою цих стосунків була універсальна культурна парадигма дару–віддару, котра стала своєрідним джерелом, що постійно підживлювало ту або іншу особу в повсякденному житті.

Четвертий розділ – «Конфліктне повсякдення: зони конфлікту» – уводить нас у традиційні зони напруження, до яких належали дім/масток, греблі/мости, дороги, церква, замок, суд, ринок, корчма, сеймик, тобто більшість публічних та приватних місць, довкола яких зосереджувалося тогочасне життя волинського, та й не тільки, шляхтича. Цей розділ виступає своєрідним прологом до наступного, більш «кривавого» з огляду на назву, розділу про помсту.

³ Специфіка інших українських воєводств (Руське, Подільське, Белзьке), інкорпорованих до складу Корони Польської ще у другій половині XIV – першій половині XV ст., була іншою. Основними відмінностями тут виступали наявність коронного права (у малопольській версії Статуту Казимира III) та відсутність серед шляхти князівського прошарку.

Отже в п'ятому розділі – «Оголошення про помсту» – показано місце такого позаправового (тут ідеться про писане право) інструменту, як помста. Принциповим моментом для учасників тогочасних конфліктів була публічність погроз, котра, як уже зазначалося в попередньому розділі монографії, охоплювала публічні місця. Розглядаючи цей складний соціальний феномен, авторка супроводжує читача поєднанням прикладів з актових джерел із правовими нормами Литовських статутів, в яких ішлося про помсту. Складним моментом у помсті була принципова неможливість чіткого поділу на «своїх» та «чужих» (с.176). Адже, як часто траплялося у житті тогочасного шляхтича, родинні, патронально-клієнтарні, сусідські зв'язки навряд чи могли бути тожними в разі виникнення конфлікту та його загострення до акту помсти.

Шостий розділ – «Поєдинки як соціальний феномен» – складається з трьох параграфів, що послідовно знайомлять читача з побутуванням такого соціального явища, як поєдинок, у Західній Європі, Короні Польській та Речі Посполитій, насамкінець на Волині. Тут поєдинок виступає своєрідним і почасти остаточним інструментом вирішення конфлікту, коли правові норми, приятельське порозуміння не можуть залагодити існуючий стан речей, який вимагає захистити не так матеріальні блага, як, насамперед, шляхетську честь. Адже в очах тогочасного суспільства вона важила набагато більше, ніж позірна справедливість, встановлена за допомогою юридичних практик писаного права.

Сьомий розділ – «“З живого мертвого учинили”: обставини та сприйняття вбивств» – чи не найбільш складний для прочитання. Тут авторка вдається до доволі нетипової презентації правових норм, що побутували в той час на Волині – прямої мови одного зі своїх героїв, Дем'яна Гулевича, який на судовому процесі розкриває тодішні уявлення про вбивство та їх класифікацію. Після цього йдеться про правові норми, що регламентували покарання за різні вбивства в писаному праві (II і III Литовські статuti). Далі на прикладах продемонстровано, як уявлення корелювалися з писаним правом у повсякденному житті волинської шляхти, коли доходило до розплутування конфліктів, обтяжених убивством (справа Миколая Рембського проти Григорія Сахновича, убивство князя Андрія Курцевича-Буремського, справи Миколая Боговитина-Шумбарського проти Яна Ближинського та Гулевичів проти Семашків).

Тут нашу увагу насамперед привертають уявлення шляхти про вбивства, які почасти виводяться з писаного права (Литовський статут та сеймові конституції), але й чимале місце займають традиційні бачення справедливості та покарання, притаманні будь-якій суспільній групі. Чого варта лише класифікація вбивств на кримінальні (с.238–246) та цивільні (с.246–248), де головною відмінністю спочатку виступає їх навмисність або ненавмисність. Причому у другому випадку вони ще й називалися «добровільними» (с.246). До того ж Д.Гулевич називав ще один тип некримінального вбивства – випадкове («казуале», с.248–249). Не вдаючись детально у цю проблему, слід зазначити, що без доброго знання актового матеріалу та правових норм розібратися в повсякденному трактуванні шляхтою права буває доволі складно, а в деяких випадках,

мабуть, і неможливо. Н.Старченко майстерно впоралася з поставленим завданням показати всю множинність прочитання та використання правових приписів під час розгляду справ про вбивства.

Розділ восьмий – «Наїзди та грабежі» – один із найцікавіших. Він торкається такої дражливої теми, як «шляхетське свавілля», котра й досі побутує на сторінках праць українських істориків. Контroversійність сприйняття наїзду у вітчизняній історіографії ранньомодерного періоду має довгу традицію, що сягає корінням другої половині XIX ст., часу активного вивчення та публікації джерел з історії України в межах парадигми народницької школи. Тут не так ідеться про закиди щодо висновків, які робили дослідники, а насамперед про неможливість іншого способу/методи постановки проблеми до епохи, коли відбувалися наїзди. Специфічні «любов» та інтерес марксистської й радянської історичної науки до наїздів не лише не сприяли глибшому вивченню цього питання, а, як видається, лише законсервувала сприйняття наїздів актами «шляхетської сваволі».

На цьому не надто оптимістичному тлі Н.Старченко вдалося по-новаторські підійти до вивчення наїздів. Віддаючи шану джерелам, вона прискіпливо поставилася до змістовності цих повідомлень, показавши зовсім інший, і чи не головний, аспект – останню пропозицію до примирення/залагодження конфлікту.

Дев'ятий розділ – «Плач на душу судейскую, што вас так судили» – один із найбільших у книзі. Це – своєрідний провідник у хитросплетіннях функціонування судової системи на Волині у другій половині XVI – на початку XVII ст. Виклад побудовано довкола аналізу судових і позасудових форм вирішення конфліктів у шляхетському середовищі. Цікаво, що позасудова форма замирення почасти була чи не єдиним способом розв'язання суперечки, особливо де йшлося про розгляд справ, пов'язаних з умисним, або, як уважали тоді, кримінальним убивством. Детально про такий спосіб замирення йдеться в останньому, дванадцятому, розділі.

Одним із головних висновків монографії Н.Старченко є той, що середовище волинської шляхти, отримавши після земської реформи 1564–1566 рр. дієві як на той час інструменти вирішення конфлікту – земське та ґродське судочинство в редакції II Литовського статуту, стало на швидкий шлях трансформації від герметичної та інертної соціальної групи в межах Великого князівства Литовського до відкритої й динамічної регіональної корпорації в Речі Посполитій. Попри своєрідність звучання джерел, які при першому наближенні демонструють нам доволі непривабливу картину (криваве, жорстоке ба навіть безправне життя шляхти), але за вдумливого та модерного прочитання показують складні механізми саморегуляції у шляхетському середовищі. Власне у цьому, як видається, полягав сенс приятельського єднання, висвітленого в десятому розділі.

Два останніх розділи стали своєрідними «вишеньками на тістечку». Майстерно розписані справи про вбивство князів Четвертинських та Балтазара Гнівоша демонструють нам усю складність пошуку рівноваги та справедливості в тогочасному соціумі.

Як і годиться, жодна праця не може сприйматися однаково всіма фаховими й нефаховими читачами. Складність критики полягає не так у вибиранні помилок, котрі присутні в будь-якому дослідженні, а насамперед у доброзичливих зауваженнях, що можуть підштовхнути автора та колег по фаху, а також і прискіпливого читача, до нових рефлексій на вказану тему. Мушу зазначити, що книжка Н.Старченко спонукає не тільки до поглибленого вивчення волинської шляхти, а насамперед провокує часом несподівані шляхи для нових студій у цій царині української ранньомодерної історії. Для прикладу: опрацювання кар'єр прибулої після 1569 р. на територію Волині насамперед коронної шляхти практично відсутнє у сучасній вітчизняній історіографії. А, як показує рецензоване дослідження, чимала кількість таких осіб, завдяки службі у князів і панів, отримавши різноманітні уряди та бенефіції ставала на шлях закорінення в місцеву корпорацію⁴.

Що стосується конкретних зауважень, то насамперед кидається у вічі прикрий недогляд видавництва, яке припустилося помилки на титульній сторінці видання та в бібліографічному опису, пропустивши перед часовим маркером XVII століття слово *початок*, присутнє на обкладинці та в англійській версії назви книжки. Авторка доволі розмито зазначає верхню хронологічну межу свого дослідження (с.20). Мої спостереження під час читання фіксують найпізніші справи з 1622 р. (с.270). Видається, що не варто було уникати бодай приблизного часового маркера. Можливо, краще було б зазначити про важливість правових норм, ухвалених на сеймі 1611 р., і це добре вписувалося б у хронологічні межі, окреслені як «друга половина XVI – початок XVII століття».

Певним упущенням стала нерівномірність висновків до розділів, які краще б виокремили авторське бачення порушених у тексті проблем. До цього ж типу зауважень можна додати й побажання щодо цитат. З одного боку, велика їх кількість свідчить про масштаб роботи, майстерність історика скористатися виявленим та опрацьованим матеріалом, і тут до дослідниці немає жодних претензій. З іншого боку, цитування часом ускладнює сприйняття матеріалу й розуміння авторського бачення проблеми. Зрештою, у цій справі немає якоїсь золотієї середини. Кожен дослідник вибудовує свій спосіб презентації матеріалу та намагається зробити його максимально доступним і науковим.

На мою думку, книга однозначно виграла б від того, якби розділ 9, котрий виступає своєрідним орієнтиром до правової системи, чинної в той час на території Волині, ішов другим, після презентації авторської концепції, здійсненої в першому розділі. Тоді наявний розділ 2 про «Річ посполиту воеводства Волинського» став би добрим прикладом партикулярного розуміння права та правих норм для цієї спільноти. Але це лише мої власні конструювання на маргінесах прочитаної книжки.

Не виставляючи авторці на карб того, що вона й не обіцяла зробити, зазначу: життя книжки Н.Старченко в українській історіографії було б набагато кращим, якби перед її появою вийшли друком монографії, присвячені історії

⁴ Див. приклад таких досліджень: *Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648.* – Warszawa, 2000.

права та судочинства Волині, основним князівським і панським родам, де було б представлено головних дійових осіб з їхніми родинними, патронально-клієнтарними та приятельськими зв'язками⁵.

Підсумовуючи, варто зупинитися на кількох принципових моментах. Авторка майстерно вмонтувала у свій наратив величезну кількість прикладів. Подбала про комфортність та максимальну науковість викладу. Ідеться насамперед про розлогі цитати з актових джерел, які ілюструють чи не весь спектр джерельної інформації на обрану тему. Усе це доповнюється глибоким знанням правових норм тогочасного волинського суспільства та хитросплетінь родинних, патронально-клієнтарних, приятельських, сусідських зв'язків. Книга Н.Старченко значно випередила нешвидкий розвиток вітчизняної історичної науки, і надовго стане орієнтиром у вивченні історії волинської шляхи в різних її проявах.

В.М.Михайловський (Київ)

⁵ Звісно, сучасна українська історіографія за останні принаймні 20 років має гарні напрацювання у цьому напрямі. Ідеться перш за все про дослідження Н.Яковенко, В.Собчука, І.Тесленка, П.Кулаковського, В.Поліщука та ін.